ڕۆڵی مەعروف جیاووک لە بواری ڕووناکبیریدا

د. ئازاد عوبێد ساڵح
(زانکۆی سەلاحەدین - بەشی مێژوو)
(٢ - ٣)

بە هەمان شێوەش شاعیرانی وەک (ئەحمەد موختار جاف) «١٨٩٧- ١٩٣٥»(١) و شێخ نووری شێخ ساڵح-یش «١٨٩٦- ١٩٥٨» شیعرێکی جوانی بەناوی (بۆ یانەی سەرکەوتن).

گەر ئەو تەئریخەش نازانی چییە
ساڵی میلادی نۆ صەد و سییە
غایەی نادیمان بۆ ئەم کوردانە
بڵاوکردنەوەی عیلم و عیرفانە
وەک ئەخلاق، ئەدەب، تەئریخ، جوغرافی
لەگەڵ یەکیەتی بە دڵێکی صافی
وەکو بە کوردی دانانی لوغات
وەک تەشجیع کردن لەسەر مەوزوعات
بۆ کتێب دانان لەگەڵ تەرجومە
هەرچەند تێکۆشین هێشتا هەر کەمە
لە موساعەدەی تەلەبەی فەقیر
تکامان وایە هیچ نەکەین تەقصیر
قوتابی زیرەک بنێرین ئاوا
بۆ وڵاتی دوور یانی ڕۆژاوا
ئەمجا یارمەتی و ژینی ئەم یانە
لە میللەتی کورد زۆر هیوامانە
چونکە پێویستە بکرێ صەرفی ماڵ
چ بۆ ئیستقبال چ بۆ ئیستقلال
ئیتر هەر بژی لاوانی وەتەن
یانی ئاوابێ باوانی وەتەن!

نووسیوە(٢)، هەروەها (پیرەمێرد)(٣) و عەبدولخالیق ئەسیری شاعیریش، شیعری زۆری بۆ یانە گوتووە(٤)، (ئەسعەد مەحوی)(٥) شیعریان بۆ یانە نووسیوە. وێرای ئەوانە عوسمان عەونی شاعیریش لە شیعرێکدا بۆ یانە، کە ئەو چەند دێرەمان لێ هەڵبژاردووە، بە چاکی بایەخی یانەی لە ژیانی کۆمەڵ دەرخستووە و بە مایەی یەکێتی و پێشکەوتنی میللەتی داناوە و دەڵێت:

یەکەم نیشانەی کۆمەڵی یانە یەکیەتی بیر و دڵ و زوبانە

لوڕ و کەڵهور و کرمانج و گۆران یەکتر بناسن بە دڵ و بە گیان

یارمەتی یەکتر بدەن بە مەردی بەناوی بەرزی کۆمەڵی کوردی(٦)

ج- چالاکییەکانی یانە لە بواری ڕووناکبیریدا

هەروەک لە دەستووری بنچینەیی یانەدا هاتووە «یانە خۆی تێکەڵی کاری سیاسی ناکات»، بۆیە لەم ڕووەوە، یانە لە بواری ڕۆشنبیریدا کاری کردووە.

مەعروف جیاووک

به مەبەستی بایەخدان به زمان، هەروەک له دەستووری یانەشدا باس کراوە، خولی فێربوونی زمانی کوردی کردۆتەوە و ئەندامانی دەستەی بەڕێوەبەری یانە، لەوانە تۆفیق وەهبی، شارەزا له زمان، به بەردەوامی وانەی کوردی گوتۆتەوە و باسی بنەچەی زمانی کوردی و شێوازەکانی زمانی کوردی و ڕێنووسی کوردی به پیتی لاتینی و عەرەبی کردووە. تەنانەت تۆفیق وەهبی تاوەکو ساڵی ١٩٥٥- ١٩٥٦، له وانە گوتنەوە بەردەوام بووەو هەر له ساڵی ١٩٣٠وە له لیژنەی بەڕێوەبەرایەتی یانە بووە و خەڵکێکی زۆریش بەشداری ئەم خولانەیان کردووە(٧). کارێکی دیکەی یانە هەر به پێی دەستوورەکەی، چاپکردنی کتێب بووە. سەرەمەشقی ئەمەش چاپکردنی کتێبە ناوازە و ناودارەکەی مێژوونووسی ناوداری کورد محەمەد ئەمین زەکییە (خولاصەیەکی تاریخی کورد و کوردستان)، لەسەر ئەرکی یانە و له ٢ی نیسانی ١٩٣١ خراوەتە ژێر چاپ، هەروەها (پەرگی ئیملای کوردی) مەعروف جیاووک(٨) و نامیلکەی (یادی پیرەمێرد)، لەسەر ئەرکی یانە چاپکراون(٩).

دەرکردنی گۆڤاری (گەلاوێژ)ی ناوداریش لەنێوان ساڵانی ١٩٣٩-١٩٤٩ له بەغدا، لەلایەن ئیبراهیم ئەحمەد و عەلائەدین سەجادی و به پشتگیری دارایی عەلی کەمال، دەچێتە خانەی چالاکییەکانی یانە و هەروەها هەفتانە کۆبوونەوەی گشتی کراوە و کۆڕ بەستراوە، ئەمین زەکی له بارەی مێژوو و تۆفیق وەهبی، موکەرەم تاڵەبانیش له بارەی ئابووری جەنگ دواون(١٠).

هەر لەو بوارەدا بەڵگەنامەیەکی ئەرشیڤی نیشتمانی بەریتانی، وەزارەتی دەرەوە، باسی پێوەندی نێوان مەعروف جیاووک و ئیبراهیم ئەحمەد دەکات، که ئەو سەردەمەی جیاووک موتەسەریفی سلێمانی بووە، ئیبراهیم ئەحمەدیش که له ساڵی ١٩٣٦ کۆلێژی مافی له بەغدا تەواو کردووە و تا ساڵی ١٩٤٤ له هەڵەبجە دادوەر بووە و لەو ساڵەدا گوێزراوەتەوە سلێمانی، بەڵام لەگەڵ جیاووک تووشی ناکۆکی هاتووە لەسەر ئەوەی جیاووک ویستوویە گۆڤاری (گەلاوێژ)، که ئیبراهیم ئەحمەد پتر بایەخی پێ داوە، بکرێتە ئۆرگانی سیاسی (یانەی سەرکەوتنی کوردان)ی میانەڕۆ. له ئەنجامی ئەم ناکۆکییەدا ئیبراهیم ئەحمەد دەستی له دادوەری هەڵگرتووە و بووە به پارێزەر له کەرکووک و سلێمانی(١١). ئەمەش ئەوە ڕوون دەکاتەوە که بۆچی ناوی مەعروف جیاووک له گەلاوێژدا نەهاتووە.

هەر له بواری ڕۆشنبیریدا، یانەی سەرکەوتن شەشەمین بووە له ڕیزی بەشدارانی گۆڤاری (هاوار) و مەعروف جیاووک خۆشی حەوتەمین کەسە(١٢)، ئەمەش نیشانەی بەنرخیی ئەو چاپکراوانەیە بۆ ڕووناکبیری کورد و خۆ ڕۆشنبیرکردن، به تایبەتی گەر بزانین، که (هاوار) بەکرمانجی سەروو دەردەچوو، هەر ئەو نرخ و بایەخەی (هاوار) لای کوردی باشوور وای له کاربەدەستانی ئەوسای عیراق کردووە مۆری قەدەغەکردنی لێ بدەن و به فەرمانی ژمارە (١٠٩٨)ی وەزیری ناوخۆ ناجی شەکەوت، که هەر خۆشی سەرۆکی وەزیران بووە له ڕاپۆرتی نهێنی ڕۆژی ٢٤ی کانوونی دووەمی ١٩٣٣ بڕیاری قەدەغەکردنی بدرێ(١٣)

هەروەها له نامەیەکی ڕۆژی ٢٩ی نیسانی ١٩٤٩ (محەمەد عەلی عەونی)یش بۆ مەعروف جیاووک، گفتی پێ داوە که (شەرەفنامە) لەسەر ئەرکی یانەی سەرکەوتن چاپ بکرێت، له نامەکەدا وا دیارە دانەی شەرەفنامەکە بەرگی یەکەم، جیاووک داویەتی به (محەمەد عەلی عەونی) ئەویش وەریگێڕاوە و پەراوێزی بۆ کردووە و ناوەکانی ساغ کردۆتەوە، تەنیا چاوەڕوانی فەرمانی

جیاووک بووە بۆ چاپکردنی(١٤).

د- یانەی سەرکەوتن و یادکردنەوەی جەژنی نەورۆز

جەژنی نەورۆز، وەک جەژنێکی گەورەی نەتەوەیی، یادکردنەوەی بۆ ساڵانێکی دوورودرێژ، مایەی سەرئێشە و تۆقاندن بووە لەلایەن داگیرکەرانی کوردستانەوە لە هەموو پارچەکانی کوردستان، جگە لە رۆژهەڵات.

نەورۆز وەک سەرەتای بەهار و دەستپێکی ساڵی نوێی کوردی، هێمای نوێبوونەوەیە. وێرای سیاسەتی داپلۆسێنەرانەی داگیرکەران، بە نهێنیش بێت یادی کراوەتەوە و ئاگری نەورۆز، هێمای سەرکەوتن، درەوشاوەتەوە.

سەرەتا پیرەمێرد ئەو جەژنەی زیندوو کردەوە، هەر لە سییەکانەوە چ بە نووسین و لە رۆژنامەی ژیان و کردنەوەی ئاگر لە شەوەکەیدا و ئاهەنگ گێڕان بە دەهۆڵ و زورنا و هەڵپەڕکێ و جۆشدانی سەماوەر لە گردی صوفی یارە(١٥)

مەعروف جیاووکیش هەمیشە بە تەنگ یادکردنەوەی جەژنی نەتەوەیی نەورۆزەوە بووە، ئەگەر بۆی رەخسابێ ئەوە بە ئاشکرا لە یانەی سەرکەوتن، یان بە نهێنی یادی کردۆتەوە، ئەگەر نا لە ماڵەوە(١٦)، رێورەسمێکی بەو بۆنەیەوە بەرێوە بردووە.

وا دیارە هەلومەرجی سەرکەوتنی هاوپەیمانان لە دووەمین جەنگی جیهانیدا ئەو بوارەی رەخساندووە کە ئاهەنگی نەورۆز بە ئاشکراو بە بانگهێشتی کاربەدەستانی بەرزی دەسەڵات بەرێوە بچێت.

هەر سەبارەت بە یادکردنەوەی نەورۆز لە یانەی سەرکەوتن، بۆ نەورۆزی ساڵی ١٩٤٥، رۆژنامەی (ژین)، ریپۆرتاژێکی بەناوی (لە رۆژنامەکانی بەغداوە- ئاهەنگی جەژنی نەورۆزی یانەی سەرکەوتن)، سێ یەکی لاپەرەی یەکەمی بۆ تەرخان کردووە و نووسیویە: لە رۆژی ١٩٤٥/٣/٢٣ کۆمەڵەی یانەی سەرکەوتن، ئاهەنگێکی گەورەی لە باخچەی هۆڵی مەلیک فەیسەڵی دووەمدا بەهۆی سەری ساڵی نەورۆزی کوردانەوە، بەرێوە بردووە و خەڵکێکی زۆر بانگ کراون، سەرۆکی وەزیران، وەزیرەکان و کاربەدەستە گەورەکان و پیاوی گەورە و رۆژنامەنووس و کچ و ژنانی هونەرمەند و هەندێک لە کاربەدەستانی هاوپەیمانان و تۆفیق وەهبی وەزیری ئابووری پێشوو، مەعروف جیاووکی موتەسەریفی سلێمانی پێشوو، محەمەد بابانی پارێزەر، لە پێشوازی و بەخێرهاتنی میوانەکان بوونە. ئاهەنگەکە بە سروودی مەڵەکی کراوەتەوە و پرۆگرامەکەی ئەم برگانەی لەخۆ گرتووە:

- سروودی کوردستان.
- چەند وشەیەکی موکەرەم تاڵەبانی.
- پارچە مۆسیقایەکی وێنەیی (تصویری).
- سێ جۆر هەڵپەرکێی کوردی.
- گۆرانی و مۆسیقا لەلایەن: عەلی مەردان، حەسەن جەزراوی، لبنی براون و سروودی نەورۆز و چەند وشەیەکی سوپاسنامە بە عەرەبی- ئینگلیزی و ئاهەنگەکە دوو سەعات و نیوی خایاندووە و هەر بەو بۆنەیەوە بەنگینەی شاعیر شیعرێکی جەژنە پیرۆزانەی بۆ یانەی سەرکەوتن و کورد نووسیوە:

نەورۆزت پیرۆز یانەی سەرکەوتن
شوێنی کورد زبان مایەی پێشکەوتن(١٧)

(پاش سەرکەوتنی سوێندخۆران هاوپەیمانان لە دووەم جەنگی جیهانیدا (١٩٣٩- ١٩٤٥) سەربەستییەک درا بۆ گێرانی جەژنی نەورۆز، لاوانی کورد لە بەغدا لە ساڵانی ١٩٤٣ و ١٩٤٤ و ١٩٤٥ ئەم هەلەیان قۆستەوەو لە هۆڵی (شەعب) چەند ئاهەنگێک سازکراو دەربارەیان چەند جارێک نووسراوە و بڵاوکراوەتەوە)(١٨).

لە ساڵی ١٩٥٠، لەبەر ئەوەی یانەی سەرکەوتن داخراوە، بۆ بیرەوەری نەورۆزی ئەو ساڵە ئاهەنگەکە لە حەوشەی ماڵی مەعروف جیاووک گێردراوە و هەروەک نەژاد بەرزنجی نووسیویە: لە سەرەتاوە بە عەرەبی وتارێکی داوە، کە ئەمە دەقەکەیەتی بە کوردی:

ئەی برایانی خۆشەویست: زەحمەتتان کێشا هاتنە ماڵەکەم بۆ ئەوەی بەشداری ئاهەنگی جەژنی نەورۆزی پیرۆز بکەن، ئەو جەژنە نەتەوەییە دێرینەی باووباپیرانی بەرێزی کوردمان لە یەکەم بەرەبەیانی رۆژهەڵات لە ساڵی (٧٠٠پ.ز) ئاهەنگی بۆ گێراوە. (یانەی سەرکەوتنی کوردان)یان بە رووداو داخستین، بۆیە ئەو ئاهەنگە مەزنەم لە حەوشەی خانووەکەم ساز کرد، دڵنیاشم هەن لە نزیکەوە چاودێریمان دەکەن و تەنانەت هەناسەکانیشمان دەژمێرن، بۆیە من لەو سەکۆیە بەرزە بەیەک وشە پێیان

پیرەمێرد

دەڵێم: با ئەو مەیموونە سیخوڕانە و لەپشتیانەوەش دەسەڵاتدارانیان لەو وڵاتەدا گوێیان لێ بێت، ئێمەی کورد: ناترسین لە هەموو ئەوانەی بەری ڕێگای کوردایەتیمان لێ دەگرن، ئەمڕۆکە من فەرمباریم بەجێ هێشتووە، دوای ئەوەی بە خاوێنی خزمەتی گەلم کرد و خواش لەسەر ئەو قسانەم ئاگادارە، ئەویش ماوەیەکی زۆر دوور نییە، بە بڕوایەکی پتەوەوە دەڵێم کەوا ئەو لێهاتوویییە لە خۆم نابینم کە خزمەتی ئەوانە بکەم کە ڕقیان لێمە و دەمبوغزێنن، ئەویش نەک لەبەر سامان و پایە، بەڵکو لەبەر ئەوەی من بچووکترین ئەندامی میللەتی کوردی مەزنم، کە هەتا دوا هەناسەی ژیانم شانازی بە سەروەرییەکانییەوە دەکەم، پێویستیش بەوە ناکات، بڵێم من فلان کوڕی فلانم کە پلەوپایەی بەرزی لەو وڵاتەدا گرتە دەست و چاکەی لەچاودا نییە و پشتت تێدەکات. وتەکەشی بەدوو دێرە شیعری جوانی (موتەنەبی) بەکۆتا هێناوە:

ماڵی خۆش بەکلۆڵی وەک دۆزەخە
دۆزەخیش بەسەر بەرزی خۆشترین ماڵە
پیاڵەی ژیانم بە کلۆڵی پێ مەنۆشە
بەڵکو بەسەر بەرزی پیاڵەی گوژارکم پێ بنۆشە(١٩)

سەبارەت بە یادکردنەوەی جەژنی نەورۆز، د. جەمال نەبەز، کە سەرەتای پەنجەکانی سەدەی ڕابردوو، لە زانستگای بەغدا خوێندکاربووە، ڕووداوێک دەگێڕێتەوە کە پێوەندی بەجیاووک و نەورۆزەوە هەیە. وەک نووسیویە چەند کوردێکی بەغدا وەک شاکیر مەجرووم، ڕەفیق حیلمی، عەقید ئەمین ڕەواندزی، عەقید عارفەسوور، ڕەفیق چالاک، عەقید جەمال عارف کەرکووکی، عەبدولقادر قەزاز، مەلا واحیدی هەولێری و چەند کەسێکی دیکە لە دوکانی (ئوستاد) بەشیر موشیر کۆبوونەتەوە، بۆ ئەوەی هەموو پێکەوە بچنە ماڵی مەعروف جیاووک بۆ پیرۆزبایی کردنی جەژنی نەورۆز، دوای گەڕانەوە لە ماڵی مەعروف جیاووک، لەنێوان قساندا باسی ئەوە هاتۆتە گۆڕێ، کەوا «بۆچی مەعروف جیاووک، ئاڵای کوردستان، بەسەر تابلۆکەوە هەڵناواسێت، ئەگەر ئەمەی کرد، هەڵوێستی حکومەتی عیراق چ دەبێ. لەمەشەوە قسە هاتە سەر سەرچاوەی هاتنەکایەی ئاڵاکە، هەریەکەش لە ئاوازێکی دەخوێند» (٢٠)

لەساڵی ١٩٥٤یش مەعروف جیاووک بە ئاشکرا، ئاهەنگی نەورۆزی بە ئامادە بوونی ژمارەیەکی زۆر لە ڕۆشنبیری کورد و عەرەب، بەڕێوە بردووە. (٢١)

هـ- یانەی سەرکەوتنی کوردان و پارتی هیوا

سەرەتا چالاکییەکانی یانە سنووردار بووە، بریتی بووە لە بەستنی کۆبوونەوەی دەستەی کارگێڕی لە ماڵی ئەمین زەکی سەرۆکی یانە و مەعروف جیاووکی باوەڕپێکراوی یانە. پەرەسەندنی چالاکییەکانی پارتی هیوا لە شارەکانی کوردستان و لە بەغدای پایتەخت، هانی مەعروف جیاووک و عەبدولڕەحمان نورجانی سکرتێری یانەی داوە، بەکوردستاندا بگەڕێن و باربوو بۆ یانە لە خەڵکی کوردستان کۆ بکەنەوە و خانوویەکی شیاو بۆ یانەکە بە کرێ بگرن، بە مەبەستی فراوان کردنی چالاکی ڕۆشنبیری. پارتی هیواش پشتگیری ئەو کارەی کردووە و داوای لە ئەندامەکانی کردووە یانە بە جموجووڵ بخەن و بۆ چالاکی ئاشکرا کەڵکی لە بوارەکانی ڕۆشنبیری و کۆمەڵایەتی لێوەربگیرێ(٢٢).

دوای ئەوەی لە مانگەکانی کۆتایی ساڵی ١٩٣٨، کۆمەڵەی (دارکەر) گۆڕدرا بە پارتی هیوا و ڕەفیق حیلمی-ش بووە سەرۆکی ئەم پارتە(٢٣).

لە سەرەتای چلەکانەوە پارتی (هیوا) لە بەغدا

توانیبووی زۆربەی ڕووناکبیران و ناوداران و قوتابیانی کورد لە کۆلێژ و ئامۆژگا و خانەی مامۆستایان بەلای خۆیدا ڕابکێشێت، نوێنەری خۆی لە دەستەی بەڕێوەبەری یانەدا دەستنیشان بکات و لە هەڵبژاردنی دەستەی بەڕێوەبەری بەهاری ١٩٤٤، ئەم ئەندامانەی خۆی لە لیستەیەکی سەربەخۆدا بۆ هەڵبژاردنی (یانە) هەڵبژارد، فائق هۆشیار، عەبدولقادر قەزاز (١٩١٢-١٩٩٢)، موکەڕەم تاڵەبانی، کاکە حەمەی خانقا، عەلائەدین سەجادی، مەسعوود بامەڕنی(٢٤).

لە یەکەم کۆبوونەوە بۆ هەڵبژاردن، مەعروف جیاووک، نارەزایی دەربڕیوە و بووراوەتەوە، بەمەش هەڵبژاردنەکە هەڵوەشاوەتەوە و بۆ هەفتەی داهاتوو دواخراوە. لە هەینی داهاتوودا، دەرگای (یانە) سەرکلۆم دراوە و لاوانی هیوا لە دەرەوەی یانە هەڵبژاردنیان کردووە و ئەندامانی خۆیان داناوە، لەگەڵ ئەوەش خێرخوازان، کەوتنە نێوان و لە هەینی دواتردا بە مەبەستی چارەسەرکردنی ناکۆکییەکە، ئەمین زەکی بانگی یانە دەکرێ. لەو کاتەدا کە هەردوولا لە بەرانبەری یەکدی بوونە، ئەمین زەکی هاتووە، بۆ ناوبژیکردن. دوای پرسیارکردن لە هەردوولا و نەختێ بیر کردنەوە، دەڵێت: برایان ئەم یانەیە ئێمە و مانان دامانمەزراندووە تا دە ساڵیش لە ماڵی مەعرووف بەگ کۆبوونەوەمان کردووە. ئەم زاتە دامەزرێنەرە، ئێوە لاوەکان ڕۆڵەکانم پیاوی دوارۆژن ئەبێ لە بەڕێوەبردنی یانەدا بەشداری بکەن، ئێوە خوێنتان گەرمە، ئێمەش خوێنمان ساردە و خاوەن تاقیکردنەوەیەن، چەند خۆشە خوێنی هەردوولا تێکەڵ یەک بکەین و ژیلەمۆیەکی لێ پەیدا بکەین، پاشان نیوەی ئەندامان لە لاوەکان و نیوەکەی دیکەش لە پارێزگاران و مەعروف بەگیش هەر باوەڕپێکراو بێت. ئەوەبوو لە لاوەکان (موکەڕەم تاڵەبانی، مەسعوود بامەڕنی، نووری شاوەیس) دانران، سێ کەسیش لە پارێزگاران یەکێکیان (عەلی کەمال) بوو(٢٥).

وا دیارە ئەو ناکۆکییە نەبڕاوەتەوە، ئەوەتا پیرەمێرد لە ڕۆژنامەی (ژین) لە وتارێکدا بەناوی (یانەی سەرکەوتن) لەو مەسەلەیە دواوە و ئاماژە بەوە دەکات، یانە بە تەقەڵای مەعروف جیاووک دامەزراو «لە بەرانبەر هەموو ناخۆشییەکانی دەروژوور خۆی ڕاگرت و بە هەموو کوردستاندا گەڕاو؛ سواڵی بەر دەر و پشت دەری بۆ کرد و منیشی وەک ڕەسووڵ شایەر لەگەڵ خۆی گەڕاند و ناوداوێکی وای پەیدا کرد کە ئەمساڵ نەورۆزی کوردی لە قاعەی مەلیک فەیسەڵدا کرد، ئەمە شەرەفێکی تاریخییە چاوی بەدی لێ کەوتە کار، کەوتە بەربەرەکانێ وەندەی نەمابوو (یا نەوێرانی) بەسەر کوردانەدا بیت، وەکو لە غەزەتەی بەغدا خوێندمانەوە ئیختیلافەکە حال بووە بە ئیتفاق عەلی کەمال بەگ دەرهاوێژراوە، ئێستایش من خۆم سەرم سوڕماوە ئەو زاتە چۆن ئەم ناکۆکییەی ڕەوابینیوە، ئەنجا ئومێدم پەیدا کرد کە زەوالی بەدبەختی بێت کە ئەمە حەددی کەماله خوا خراپتر نەدا»(٢٦) هەروەها لە شوێنێکی دیکەشدا پیرەمێرد بەرگری لە مەعروف جیاووک کردووە، سەبارەت بە وتارێک کە لە ڕۆژنامەی «الحوادث»(٢٧) کە لە دژی جیاووک نووسراوە و ئەو پیاوە خۆی (بەو پاشلەوە) وەک پیرەمێرد نووسیویە، لە جیاووک دواوە، واتە خۆی لە زانستی(٢٨) پارەی کۆکردۆتەوە و خستویەتە باخەلی، بە پێچەوانەی جیاووک، یانەی «... لە ئەساسەوە بە ڕەنج و ئەمەگێکی مەردانە هێنایە ناو و سواڵی بەردەروپشدەری بۆ کرد و پارەی بۆ کۆکردەوە و پارەکەیش کە زۆرتری لەبەرخاتری خۆی و بەخۆی درابوو لێی نەخوارد و نەزاهەتی جیاووک وەکو لە موتەسەڕفی بە ڕەنگێ دەرکەوت کە کەس ناتوانێ ئینکاری بکا»(٢٩).

سەبارەت بەو کێشەیەی لە یانە دروست بوو، مەسعوود محەمەد دەڵێت: «هاتوباتی یانەی سەرکەوتن بەهۆی تێک ئالقای مەیلی نوێخوازی خوێندووەکان و مەیلی داوەستانی سەرپەرشتیکەری یانە لە ماوەی ساڵێکدا ئاکامی ناخۆشی لێ کەوتەوە...»(٣٠) بۆیە لەژێر سەرناوی (کێشەی یانەی سەرکەوتن)، چوار لاپەڕەی گەشتی ژیانی خۆی بۆ تەرخان کردووە.

ساڵی ١٩٤٥، گەنجان بەشێکی چالاکیان ئەندامی حزبی هیوا بوونە و ئەوانە ئەزموونی چالاکی نهێنییان هەبووە و هەبوونی یانەیان بە هەل زانیوە بۆ ئەوەی لەو ڕێگایەوە خزمەتێکی ئامانجەکانیان بکەن، ئەگەر بۆیان چووبایە سەر ڕەنگە دەرووی خێر و چاکەی بۆ کردبانەوە و بەو مەرجە بێ هەڵپەیی، ئەگینا لە یەکەم هەنگاوی تیژڕۆیی یانەدا یانە و سوودی یانەیان لە دەست چووبا. ئەو ساڵە ژمارەی قوتابی کورد لە بەغدا زێدە بووە و حزبی هیواش بە تەما بووە کەڵک لە چەندایەتی و

چۆنایەتی ئەو قوتابیانە وەربگرێت و یانەی سەرکەوتنیش یەکێک لەو بنکە سوودبەخشانە بوو دەشیا بە زۆربوونی ئەندامانی ببێتە ناوچەیەکی ڕۆشنبیری- سیاسی بەرەو نەتەوایەتی. مارف جیاووکیش چ نا بەرژەوەندییەکی لە بوونی ئەو قوتابیانە وەک دۆست و ئەندامی یانە نەدەدیت، بەڵکو بە پێچەوانەوە قوتابی باشترین سەنگی سیاسییە بۆ دەرخستن و بایەخ لای خەڵک و حکومەتیش(٣١).

هەروەک پێشتریش باس کراوە، دوو لیست دابەزیوە بۆ هەڵبژاردن، جیاووک چەند ناوێکی پێشنیار کردووە بۆ ئەندامەتی، حزبی هیواش لیستەی خۆی هەبووە، کە دەنگ دراوە و دەست بە ژماردنی دەنگەکان کراوە، پاڵێوراوەکانی جیاووک کەسیان دەرناچن و بێ تاقەتی بە جیاووکەوە دەرکەوتووە و سەرپەرشتی پێ ناکرێ و بەپێی یاساش دەبوا باوەڕپێکراوی یانە، سەرپەرشتی هەڵبژاردن بکات، لەسەر ئەوە ڕێک کەوتوون بەیانی لە هەمان کات هەڵبژاردن بکرێتەوە و هەڵبژاردنەکە بەتاڵ دەکاتەوە، وێڕای هەوڵی زۆر بێ سوود بووە، دیارە هیوا بڵاوکراوەیەکی بەنهێنی بە شەو لە بەغدا بڵاوکردتەوە و هێرش کراوەتە سەر جیاووک و حکومەت، دوای دوو ڕۆژ کەمتر ئەوانەی پێوەندییان بەو کێشەی یانەوە هەبووە گیراون لە وانە [عەلائەدین سەجادی، عەبدولقادر قەزاز، کاک حەمەی خانەقا، جەوهەر عەزیز دزەیی، کانەبی عەزیز دزەیی و هی دیکەش..](٣٢).

مەسعوود محەمەد نەگیراوە و خۆی لێ دەرهێناوە و خەریکی خوێندن بووە و دێت پاش (٤٢) ساڵ وەک خۆی گوتەنی، بە چاوێکی بێ لایەنانە لەو کێشەیە دەدوێ و دەڵێت: «چ پێویست نەبوو پرسیارێکی وەها بچووک ئەو هەموو شیروتیرەی بۆ هەڵبگیرێت، کە بەرژەوەندیش پێوانەمان بێت دەبوو گەنجان ڕێبازێک بگرنە بەر بتوانن تێیدا بەردەوام بن و بە قۆناغ بگەن. خەبات هەر بریتی نییە لە تێشکان و گیران و بەستران. یانەی سەرکەوتن قەڵای دمدم(٣٣) و «دیان بیان فو»(٣٤) نەبوو بەهێز داگیر بکرێت، کەسیش نازانێ ئەنجامی سەرکەوتنی قوتابییەکان لە هەڵبژاردنەکە چی دەبوو، سەری بە کوێ دەگەیاند، گەنجان لەنێوان خۆیاندا چییان بە یەکدی دەکرد.. دەبوو جیاووک نەترسێنن، بە نەرمونیانی لەگەڵیدا بێن، نەختێک ئارەزووی ئەو و نەختێکیش هی گەنجان بێتە دی. ئەگەر ئەم ڕەفتارە لە چەژی هیوا و گەنجان شیرین نەبوو پێی نەدەویست لە سەرەتاوە لە یانە نزیک بکەونەوە. جیاووک لە ئاکامدا ئەو پەرتان پەرتانەی بە گەنجان خست و خۆیشی بوو بە موتەسەریفی سلێمانی(٣٥) کەوا هەرچەند بە لای منەوە هەڵکێشانێک نەبوو ئەو هەموو تاکتیکە نالەبارە بهێنێت(٣٥)، بەڵام بەلای جیاووکەوە مەبەستێکی بنەڕەتی بوو، ناشزانم بۆچی هیچ هەڵکشانی دیکەی بەدوادا نەهات.. بێ گومان کەسانی دیکەش هەبوون لە تاریکیدا خەریکی تەڵە نانەوە بوون بۆ ڕاوکردنی سوود و چاکەیەکی لەو هەرایە بڕەخسێت. لەو ناوەدا گەنجان مازووچینی کون لە پاشۆڵ بوون بە ئەرکێکی لە پێویست بەدەرەوە. (بەغدا ١٣/٧/١٩٨٧)»(٣٦).

وا دیارە ئەو ململانێیە پتر تایبەتی و لەسەر سەرۆکایەتی بووە و بۆ ئەمەش عەلی کەمال خۆی لە قوتابییەکان نزیک دەکردەوە(٣٧). عەلی کەمال دەوڵەمەند بوو، ڕکابەری مەعروف جیاووک بوو(٣٨). هەر لەبەر ئەوەشە ناوی عەلی کەمال لەناو کتێبی (باربوو)دا نەهاتووە(٣٩)، بە پێچەوانەش لەو کتێبەی بەناوی (یادداشتەکانی عەلی کەمال عەبدولڕەحمان)(٤٠)، بڵاوکراوەتەوە، ناوی مەعروف جیاووک نەهاتووە.

عەلائەدین سەجادیش لە بارەی ئەو ڕۆژگارەی یانەی سەرکەوتنەوە نووسیویە: ئەو سەردەمە جۆش و خرۆشێکی زۆر کەوتبووە ناو کوردەکانی بەغدا، قوتابییە کوردەکانی زانکۆ و کوردەکانی دیکەی بەغدا زۆر بە گەرمی هاتووچۆی یانەیان کردووە، لەناویاندا لاوەکان زۆر دڵگەرم بوونە بۆ خزمەتکردنی یانە. لە سەرەتای نیسانی ١٩٤٥، هەڵبژاردنی دەستەی بەڕێوەبەری یانە هاتۆتە گۆڕێ، بۆیە بۆ ڕۆژی هەڵبژاردن هەرچی کوردی بەغدا هەبووە بە هەموو توێژەکانییەوە ئامادەبوونە، ئەمین زەکی زۆرترین دەنگ و سەجادیش لەدوای ئەوەوە بووە(٤١).

وەک سەجادی نووسیوە، هەندێ لە گەورە پیاوانی کوردی دانیشتووی بەغدا، بە مەبەستی وەرگرتنی کورسی وەزارەت و نوێنەرایەتی بەناوی کورد لە پارێزدا بوونە و بۆ ئەوە هاتوچۆی یانەیان کردووە، کە ئەوان واتە قوتابیان و لاوان ئاگایان لەوە نییە «هەر بە گەلێ وەخت پێش هەڵبژاردن هەندێ لە پیاوەکان- کە لێیان ماوە و لێشیان

مردووه- خەریکی نانەوەی تەونێک بوون بۆمان، چونکە بۆیان دەرکەوتبوو کە هەندێک لە ئێمە ناکەوینە ناو ئەو تۆڕەوە کە ئەوان بە دەستیانەوەیە! بەڵام تەونەکەیان بە تەواوی بۆ نەئەتەنرایەوە» (٤٢).

ئەو سەردەمەش بزووتنەوەی مەلا مستەفای بارزانی لە ئارادا بووە، ئەو دەستەیەی سەجادی ئاماژەیان پێدەکات ئەمەیان بە هەل زانیوە، بۆ ئەوەی مستەفا و خەڵکەکە بە خراپ نیشانی حکومەت بدەن و خۆشیان بە پیاو چاک لە پێناو دەستکەوتنی کورسییەکی چوار ڕۆژی. لە ٦ی نیسانی ١٩٤٥ جەوهەر عەزیز کانەبی عەزیز، موکەڕەم تاڵەبانی، کاکە حەمەی خانەقا، عەبدلقادر قەزاز، جەلیل هوشیار و عەلائەدین سەجادی دراونەتە دیوانی عورفی بەغدا و تاوانەکەیان ئەوەبوو «کە مەلا مستەفا لە بەرزان بە تفەنگ شەڕ لەگەڵ حکومەت دەکات، ئەمانەش لێرە بە قەڵەم، وەمیانەی هاتوچۆشیان لەگەڵ مەلادا هەیە»، سێ جار بردراونەتە دادگای عورفی و لەدواجاردا دەنگۆی خنکاندنیان بڵاوبۆتەوە، بەڵام بەهۆی هەندێ خەڵکەوە نەیان خنکاندوون(٤٣).

ئەوەی لەو گێڕانەوەی سەجادیدا جێی سەرنجە، ناوی کەسی لەلایەنی یەکەم نەهێناوە، کە دیارە جیاووک و عەلی کەمال ئەو دەمە لە ململانێدا بوونە، ئەمە وێڕای ئەوەی کە مەعروف جیاووک ئەو سەردەمە موتەسەڕیفی سلێمانی بووە (٧ی/ ئابی/١٩٤٤-٣ی/ نیسانی/ ١٩٤٦) واتە بەرلەوەی هەڵپەی کورسی بکات موتەسەڕیف بووە.

سەبارەت بە ململانێی ناو یانەی سەرکەوتن، بڵاوکراوەی نهێنی (ئازادی) حزبی شیوعی عیراق لە میانەی باسکردنی کورد لە دیدی حزبەوە، لەگەڵ پەلاماردانی مەعروف جیاووک و عەلی کەمال و ماجید مستەفا، کە بەلای ئازادییەوە ئەوە بەرژەوەندی ئابووری و تایبەتی وای لێکردوون کە لێک هەڵبقۆزنەوە. لە سەروتاری (ئازادی) بەناوی (مللەتی کورد و کۆمەڵی شیوعی عیراق) کە بەناوی (فوئاد)(٤٤)ەوە نووسراوە و پەنجەی بۆ ئەوە درێژ کردووە کە حزبی شیوعی بە دڵێکی پاک بۆ بەرژەوەندییەکانی کورد تێدەکۆشێت، وەک چۆن بۆ عەرەب تێکۆشاوە و لە ناساندنی خائینانی کورد سڵ ناکاتەوە، نووسیویەتی (حزبی شیوعی هیچ دەمێک لە حقووقی مللەتی کورد و ئەو مەزلوماتەی کە لێی دەکرێ غافڵ نەبووە و هەر دەمێک تەماشای ئیش و کار و دەسیسەی خائنەکانی کوردی کردووە و بۆ دەرخستنی مەکر و دەسیسەکانیان هەوڵی داوە. مەسەلەن لەم ڕۆژانەکە دیتمان تاقمی مللەت فرۆشەکانی وەکو مەعروف جیاووک و عەلی کەمال و ماجید مستەفا و ئەوانی تر لە یانەی سەرکەوتن لە بەینی خۆیان سبب بە تەصادومی مەصاڵحی ئیقیصادی و شەخصی تێک ئاڵا بوون و هەرکەسێ دەیویست کە برێک لە کوردەکان و مثقفەکانی کورد لە دەست خۆی بکاتە ئالەت و بەگژ دوژمنی خۆی وەنێ و لە نەتیجەی تێک بەردانی وان بەخۆی مەرکەزی خۆی قایم بکا و پایەیەکی تر هەورازتر بچێ» (٤٥).

دوا بەدوای شۆڕشی بارزان لە ساڵی ١٩٤٥ و ڕاگەیاندنی کۆماری کوردستان لە مەهاباد و دەرچوونی فەرمانی لە سێدارەدانی چوار ئەفسەرەکە لە ساڵی ١٩٤٧، ئەمانە گشتی لەگەڵ سیاسەتی حکومەت نەدەگونجا، بۆیە وەزارەتی ناوخۆ بڕیاری داوە مۆڵەتی دامەزراندنی یانە هەڵوەشێنێتەوە و دەست بەسەر هەموو سامانی (منقولة و غیرمنقولة)یدا بگرێت کە خۆی هیچ سامانێکی (غیرمنقولة)ی نەبووە، لەبەر بارودۆخی سیاسی ئەو ڕۆژە، تایبەت دوای ڕاپەڕینی کانوونی دووەمی ١٩٤٨، کەس نەیتوانیوە باسی یانە بکات، یان دژی بڕیاری هەڵوەشانەوەی مۆڵەتی یانە بوەستێت، ئەم بارودۆخە تا ساڵی ١٩٥٤ بەردەوام بووە(٤٦).

مەعروف جیاووک لە ساڵی ١٩٥٤، بەهۆی نەخۆش کەوتنی تینی سەرپەرشتیکردنی یانەی نامێنێ، بۆیە هەندێ ڕۆشنبیر و ناودار لە ساڵی ١٩٥٥ کاریان بۆ بووژاندنەوەی یانە کردووە(٤٧).

ئەوەبوو مەحموود بابانی پارێزەر و ئەندامی ئەنجوومەنی نوێنەران توانیویە جارێکی دیکە لەگەڵ چەند کەسایەتی کوردی بەغدا، مۆڵەتی یانە وەربگرێتەوە و لە ١٧ی کانوونی یەکەمی ١٩٥٤ هەڵبژاردن کراوە، لە ٧ی کانوونی دووەمی ١٩٥٥ دەستەی گشتی کۆبۆتەوە و دەستەی بەڕێوەبردنیان هەڵبژاردووە(٤٧).

بەپێی پەیڕەوی ناوخۆی یانە ساڵانە هەڵبژاردن بەڕێوە چووە و دەستەی بەڕێوەبەر دیاری کراوە، تا دوای ١٤ی تەمووزی ١٩٥٨ گۆڕانێکی گەورەی بەسەردا هاتووە و هەڵبژاردنەکان ساڵانە بەردەوام بووە تا شوباتی ١٩٦٣،

کــە دوا باوەڕپێکراو ســـەدیق ئەترووشی (١٩٢٤-١٩٦٤) بـووە(٤٨). پاشـــــان بـەهـۆی ئاڵـۆزبـوونـی بارودۆخی وڵات(٤٩)، سـەرەنجـام حـاکـمی سـەربازی گـــشـــتی بە بروسکەی ژمـــارە (٣٤٤٤) لە ١٣ی حوزەیرانی ١٩٦٤، «لەبەر بەرژەوەندی گشتی»، بڕیاری داخـــســـتنی یانەی ســـەرکـــەوتنی کـــوردانی داوە و سـەرۆکـایەتی تەنفـیـزی کەڕادەش بە نووسراوی ژمـارە (٩٦٤/٢٣٣) لە ٩ی حوزەیرانی ١٩٦٤ دەستی بەسەر کەلوپەلی بارەگای یانەدا گرتووە و فرۆشتوویانە بۆ ئەوەی ئەو قـــەرزەی لەســـەریان بووە، بدەنەوە، بەمـــەش بە یەکجاری یانە هەڵدەوەشێتەوە(٥٠).

تەوەری دووەم: هەوڵەکانی لە بواری ئەدەب و بایەخدان بە زمانی کوردی

مەعـروف جیاووک وەک ڕووناکبیرێک ویستوویەتی خزمەتی زمان و ئەدەبی نەتەوەکەی بکات، وەک دەزانین زمـان یەکێکە لە بنەماکـانی بوونی نەتەوە، بەو شێـوەیە زمـان هۆکـارێکە بۆ دروست بوونی هەسـتی نەتەوەیی و پەرەسەندنی، چونکە هەموو ئەوانەی لە بابەتی نەتەوەیی دواون، لەسـەر ئەوە کـۆکن کـە زمـانی هاوبەش لە هۆیە هەرە بەهێزەکانی پێکهاتنی نەتەوەیە(٥١).

ڕووناکـبـیـرانی کـورد لە ڕۆژگـارێکی زووی سـەدەی بیسـتـەم بایەخی زمـان و خـوێندنیـان لە پێـشـخـسـتنی نەتەوەدا هەست پێ کردووە. هەر بۆ پشت ڕاستکردنەوەی ئەو قسەیە، ئاماژە بە وتارێکی ئیسماعیل حەقی بابان (١٨٧٦-١٩١٣) دەکەین کە لە ژمارە (٣)ی ڕۆژنامەی (کرد تعاون وترقی جمعیتی غزتەسی)(٥٢)دا دەربارەی بایەخ و گرنگی خوێندەواری و دەوری لە بەهێزکـردن و یەکگرتنی نەتەوەدا نووسـیـوە، دەڵێت: «پێـویسـتـە منداڵانی کورد بە زمانی باووباپیریان بخوێنن»، هەروەها داوای کـۆکـردنەوەی ڕاز و حـیـکایەتە (فـولکلۆری) کـوردییـەکـان دەکات و بەزمـانی کـوردی مێـژووی کـورد بنووسرێتەوە. «پاراستن و دروستبوونی زمانی ئەدەبی ڕێگای پێـــشـکەوتنمـــان بۆ دەکـــاتەوە، زانست و خوێندەواری پارێزگاریکەری [پارێزگەریکەری] نەتەوەن، کلیلی زانسـتـیش زمـانە، هەر ئەو کلیلەشـە دەرگـای شارستانی دەکاتەوە»(٥٣).

هەر ســـەبارەت بە بایەخی گـەورەی زمـــان، دەبینین یەکـێک لە ئامـانج و داخـوازییـە سـەرەکـیـیـەکـانی بزووتنەوەی ڕزگـاریخـوازی کـورد، بە درێژایی تەمـەنی، بەکارهێنانی زمانی کوردی بووە.

هەر لە زووەوە لە سەرەتای بیستەکان جیاووک بایەخی بە زمـانی کـوردی داوە، بەتایبـەت لەو وتارەیدا بەناوی (الرد علی الرواندوزی)دا. وەڵامی ئەمین پاشای کوڕی عەبدوڵڵا ئەفەندی ڕەواندزی(٥٤) داوەتەوە، کە بە دوو وتار سـەبارەت بە کـوردان دواوە، بەناوی (القـضـیـة الکردیة، واللغة والمعارف والتجارة). بەلای مـەعـروف جـیـاووکـەوە ئەو نووسـەرە ناهەقی لە بەرانبـەر کـورد کـردووە، بۆیە پێـویسـتی بە وەڵامـدانەوە بووە(٥٥). جیـاووک لەو وەڵامـەدا بۆ شێخ زادە ڕەواندزی لە خاڵی چوارەمـدا لە باسی زمـاندا دەڵێت: «باسی شـارۆچکەی بوخـارا دەکـات کـە لە ڕۆژگـاری خـۆی چەنگیـزخـان سووتاندوویە و پاشان کە جارێکی دیکە تورک هاتنەوە ناوی و ئەو هەمـــوو کـــار و کـــردەوانەی ســـەردەمی ئیـسـلامـەتی کـردبوویان هەمـوی ڕۆیشت و خـەڵکەکـە هاتنەوە سەر ئەوەی پێشووی خۆیان، وەک ئەوەی کە هەر لە عـەرەبیـدا کاریان نەکردبێت، چونکە زۆردار هەرچەندە بەهێـز بێت ناتوانێت زۆرلێکراو بخوات و قـووتی بدات، ڕۆژێکیش هەر دێت ئەو زۆرلێکراوە لەو خەوە درێژە ڕابێ و ڕاست بێـتـەوە و شکۆمـەندی خـۆی بگەڕێنێـتـەوە. کـوردیش هەر بەو جۆرە..»(٥٦) شێخ زادە ڕەواندزی لە خـاڵی (٥ و ٧)یشـدا هاتۆتەوە سـەر زمـان. لە خـاڵی (٥)دا پێی وایە ئەوەی زمـانی قـسـەکـردنی نەبێت ناتـوانێت حکومـەت دابمەزرێنێ. لە خـاڵی (٧)یشـدا دەڵێت: «فـێـربوونی زمـانی کـوردی و دامـەزراندنی حکومەتی فراوانی کوردی شتێکی ئەندێشەییە»، بۆیە مـەعـروف جـیـاووک لێی هاتۆتە وەڵام و داخی بۆ ئەوە خـواردووە، کـە ئەو قـسـەیە لە کـوردێکی خوێندەوارەوە دەرچووە، بۆیە نموونە بە شـوێنانی وەک گـورجسـتـان و ڕووسیا و دامەزراندنی حکومەتی عیراق هێناوەتەوە، کە حکومەتێکیان پێک هێناوە(٥٧).

لەنێـو وتارێکیـدا بەناوی «بۆ بەرچاوی ئەندامـانی لیژنەی لێکۆڵینەوەی بەڕێز»(٥٨)دا دێتە سەر هەولێر و دەڵێت: هەولێرییەکان نە زمانی کوردییان لە بیرچۆتەوە و هەرگیـز لەبیـرشیـان ناچێـتـەوە، ئەوەی تورکی فـێربووە، کوردیش دەزانێ، بەڵام هەرچی بەکوردی دەئاخڤی تورکی

نازانێت، ئەوەش بۆ هەمــوو لایە روونە و پێــوستی بە سەلماندن نییە.(٥٩)

لە وەڵامی وتارێکدا کە لە رۆژنامەی (الأستقلال) ژمارە (٦٠٤) بڵاوبۆتەوە و ناوی نووسەرەکەی بەسەرەوە نییە، جیاووک بە وتاری (قالوا وقلنا-٣-)دا سەبارەت بە بوونی زمانی کوردی، کە نووسەری وتارەکە نکوڵی لێ دەکات، دەڵێت: کورد زمانی خۆی هەیە و جیا لە هەموو زمانە بیانییەکانی دیکە. بۆ وێکچوونی رێزمانی کوردی و فارسیش نموونەی زمانی عەرەبی و عیراقی دێنێتەوە، لە مەڕ هۆی نەبوونی قاموسی زمانیش، وا وەڵامی داوەتەوە کە ئایا هاتنی ئیسلام قاموسی زمانی عەرەبی هەبووە؟ ئاماژە بەوەش دەکات کە مێژوو هەواڵی بەکارهێنانی پیتێکی بۆ تۆمارکردووین، کە بەر لە بڵاوبوونەوەی ئیسلام، کوردەکان لە کتێبەکانیاندا بەکاریان هێناوە، لەو سەردەمەی کە خاوەن دەوڵەتی شکۆداری خۆیان بوونە لەو ناوچانەدا.(٦٠)

جیاووک لە رۆژنامەی (العراق)، رۆژی ١٦ی ئابی ١٩٢٧ وتارێکی بەناوی (المنطقة الشمالیة) بڵاوکردۆتەوە، کە بریتییە لە سەفەرێک بە شەمەندەفەر لە بەغداوە بۆ هەولێر و لە هەر شوێنێک کورتەیەکی مێژوویی زۆر کورتی شوێنەکەی باس کردووە، کە دێتە هەولێر سەبارەت بە زمانی کوردی و خوێندن و زمانی خوێندن پرسیاری لە قوتابییەکان کردووە، ئەوانیش لە وەڵامدا گوتوویانە خوێندن بە کوردی ئاسانترە و هەموو بە کوردی و بێ دامان و وەستان وەڵامیان داوەتەوە و پێیان خۆش نەبووە بە تورکی بخوێنن(٦١).

دامەزراندنی یانەی سەرکەوتنی کوردان لە ساڵی ١٩٣٠ لە بەغدا، خۆی لە خۆیدا ئامانجی سەرەکی بایەخدان بوو بە زمان نووسینی کوردی، هەروەک لە ئامانجەکانی یانەدا ئاماژەی بۆ کراوە(٦٢).

سەرتۆپی کارەکانی بایەخدانی جیاووک بە زمانی کوردی لەو نامیلکەیەدا دەردەکەوێت کە بەناوی «پەرگی-(٦٣)[املای] کوردی- پەرگی ئیملای کوردی»، لە ساڵی ١٩٣٠ نووسیوبەتی و (٤٨) لاپەرەی قەوارە زەنگیانەیە و لە چاپخانەی نەجاح لە بەغدا چاپ کراوە. ناوەرۆکی بریتییە لە: لەبەرچی ئەم نووسراوەم نووسی؟ بەسەرناوی پێشرەو دەست پێدەکات باسی زمان و پیت و پیتەکانی کوردی و چۆن بنووسین بە رێنووسی عەرەبی، یان لاتینی و دەنگەکان و...تاد(٦٤)، کە یانەی سەرکەوتن چاپی کردووە.

هەروەک جیاووک لە بەرایی ئەو نامیلکەیەدا نووسیویە: «لەبەرچی ئەم نووسراوەم نووسی؟ بە پرسیار دەست پێدەکات، خۆشی ئاوا وەڵام دەداتەوە: دەمێکە لە مێشکم چشتێکی وا دەجووڵایەوە و چونکە هەتا ئێستاکە بەم جۆرە کتابێک نەنووسراوە، زۆر ئەترسام کە مەبادا ئیشێکی گێڕ بکەم، بەڵام زۆر برا و دۆست هانیان دام و باوجوود کردنەوەی (یانەی سەرکەوتن)ی کوردان کە ئیش و کاری پێشکەوتنی زمانی کوردی ئازاییەکی زۆری بەخشیم و بەناوی خوای گەورە هەر زوو ئەم چەند دێرەم نووسی و لە چاپم داو هەرچەندەش ئاگاداری کەمی و پەشۆکی ئەم نووسراوەم، بەڵام کوردی دانا و خۆشەویستی بەرزبوونی کوردان لێم ئەبوورێ ئیتر هەر بۆ پێشەوە»(٦٥).

ئەم کورتە پێشەکییەی جیاووک بە کوردییەکی تا ئەندازەیەکی باش رەوان و کوردانەیە، بە تایبەتیش بۆ یەکێک کە لە بەغدا لە دایک بووبێ و پێگەیشتبێ و گەورە بووبێ و خوێندن و نووسینی بەزمانی دایکی نەبووبێ، لە هەمان کاتدا پسپۆڕی بوارەکەش نەبێت، جێگای لێ وردبوونەوە و تێڕامانە؛ بێت لە سەر زمان و رێنووسی کوردی نامیلکە بنووسێت، نەخوازە ئەگەر کەموکورتیشی هەبێت، ئەوە هەر بیرلێکردنەوە و هەستکردن بە نووسین بەو زمانە و رێنووسیشی بۆ دابنێ، جێگای ستایش و گەورەیی ئەو پیاوە دەردەخات، بە تایبەت لەو سەردەمە زووەش (١٩٣٠) کە کتێب نووسین بەزمانی کوردی یەکجار کەم بووە.

مستەفا نەریمان-یش سەبارەت بە پەرگی (ئیملای) کوردی، (١٩٣٠)دا نووسیویە: ٤٨ لاپەڕەیە لە چاپخانەی نەجاح لە بەغدا چاپکراوە و نووسینی خوالێخۆشبوو مەعروف جیاووک لە یەکەم لاپەڕەیدا وێنەیەکی سەلاحەددینی ئەیووبی هەیە و لەژێرییەوە نووسراوە: کورد ژیا.. کورد مرد، لە کتێبەکەدا باسی زوبانی کوردی و پیتەکانی و جۆری ئیملا ئەکات»(٦٦).

ئەورەحمان حاجی مارف لە بارەی ئەو کارەی جیاووکی نووسیوە: مەعروف جیاووک ساڵێک دوای بڵاوبوونەوەی کتێبی (دەستووری زمانی کوردی) تۆفیق وەهبی بەناوی

(پەرگی ئیملای کوردی)یەوە نامیلکەیەکی لەچاپدا، نووسەر لەم کارەدا پتر دەربارەی جۆری دەنگەکان و شوێنی دەربڕینیان دواوە. سەبارەت بە ڕێنووسی کوردی و چارەسەرکردنی گیروگرفتەکانی هیچ شتێکی ئەوتۆی نەوتووە شتێکی نوێی وای پێشنیار نەکردووە کە شایانی باس بێ(٦٧) لە بارەی چۆنیەتی نووسینی کوردی مەعروف جیاووک، لەگەڵ بەکارهێنانی پیتی لاتینی نەبووە لە نووسینی کوردیدا(٦٨).

د. مارف خەزنەداریش لە بارەی (پەرگی ئیملای کوردی) نووسیویە: جیاووک «حەرفی بۆ هەرسێ حەرەکەتەکەی عەرەبی دانا و یەکێکی تریشی خستە سەر و ناوی نا مەددە. هەموو ئەو هەوڵانە لە ڕووی پراکتیکەوە لەکتێب و هەندێ لە کۆوارەکانی وەک «گەلاوێژ» و «دەنگی گێتی تازە» و هی دیکە گەیەنراوەتە ئەنجام» (٦٩). ئەمەش سەروەرییە بۆ جیاووک، پەیڕەوی لە بۆچوونەکانی بکرێت.

سەبارەت بە «کێشەی نووسینی زمانی کوردی» (ساتیع ئەلحوسەری) لە بەرگی یەکەمی یادداشتەکانیدا پتر ئەو کێشەیەی بەسەر کردۆتەوە و لەگەڵ تۆفیق وەهبی مشتومڕی بووە، وەک پسپۆڕێکی ئەو بوارە، هەروەها پرسیش بە چەندین کەسایەتی دیکە کراوە(٧٠).

لەو بارەوە پرسی بە هەندێ ڕووناکبیرانی وەک تۆفیق وەهبی و ئیبراهیم حەیدەری و مەعروف جیاووک کردووە. لە وەڵامی پێشنیاری (ساتیع ئەلحوسەری)دا مەعروف جیاووک گوتوویە دەبێ هەندێ هێمای زێدە بخرێتە سەر هەندێ پیتی عەرەبی، بەڵام پاش لێکۆڵینەوە و پشکنین، بە تایبەتی یەکخستنی ئەو جیاوازییەی لەنێوان زاراوەکانی کوردیدا هەن، ئەمەش دەبێ لەلایەن لێژنەیەکی شارەزا لە زمانەوە بێت(٧١).

هەر لە بواری بایەخدان بە زمانی کوردیدا، هەروەک پێشتر لە بەشی سێیەمیش ئاماژەی پێ کراوە، دکتۆر جەمال نەبەز ئاماژەی بە ڕووداوێک کردووە و دەگێڕێتەوە کە لەو ڕۆژگارەی کە مەعروف جیاووک موتەسەڕیفی سلێمانی بووە لەو سەردەمەدا زمانی خوێندن لە قوتابخانە سەرەتاییەکانی سلێمانیدا کوردی بووە، تەنانەت مامۆستا عەرەبەکانیش دەبوو کوردی فێربن، بەڵام مامۆستایەکی کورد بە زمانی کوردی وانە ناڵێتەوە، بۆیە زۆر بە توندی سەرزەنشتی ئەو مامۆستا کوردەی کردبوو و ناچاری کردبوو بە کوردی وانە بڵێتەوە(٧٢). ئەمە جگە لەوەی هەندێ نامەشی بە کوردی نووسیوە، کە ئەمە بۆ ڕۆژگاری نیوەی یەکەمی سییەکانی سەدەی بیستەم، جێی بایەخە کە زمانی کوردی سەرەتای بەکارهێنانی بوو(٧٣).

هەر لەو بوارەدا جیاووک کتێبی (هەزار بی ژو پەند= هەزار بێژ و پەند)ی نووسیوە، کە بە قەوارەی مام ناوەندی لە (٩١) لاپەڕەدا لەساڵی ١٩٣٨ لە چاپخانەی نەجاح لە بەغدا چاپ کراو. لە (پێشڕەو= پێشەکی)دا نووسیویە: «ئەوە یادگارێکی تر، پێشکەشی پیرو لاوانی نیشتمانی ئەکەم، هەرچەند نووسراوێکی کەم نرخ و ناچیز، بەڵام ڕەنگە کەڵکێکی ببێ و سوودمەندی هاونیشتمانم بێ.. ئێمەش کوردین.. زمانمان زۆر فراوان و بڵاوە، ئەشێ وتراوێکی زۆرمان بووبێ و بێ گومان هەبووە و هەیە، بەڵام چ سوود کۆ نەکراوەتەوە، یان لە چاپ نەدراوە.. دەستم بە کۆکردنەوەی ئەم چەند وتەیەکی خۆمان لەگەڵ چەند بێژراوی ئەم و ئەوی ڕۆژئاوا و ڕۆژهەڵاتی کرد و زۆر هەوڵم دا کە بە کوردییەکی پەتی بنووسم، بەڵام بە تەواوی پێم نەکرا، هەرچەندەش لە هەندێ کەسانی خۆمانم پرسی ئەوانیش هەروەکو من بۆیان نەهات، لەبەر ئەوە وەها لەنگ و بێ ئاهەنگ دەرچوو..» (٧٤).

ئەوەی جێی سەرنجە، زۆر بە ڕوونی دیارە مەعروف جیاووک زۆری مەبەست کورد و زمانی کوردی بووە، ئەوەتا جگە لەوەی ناوی هەموو منداڵەکانی لەو ڕۆژگارە زووە بە کوردییە دەبینین ناوی خۆشی وەرگێڕاوە بۆ کوردی و نووسیوە «ناسراوە» (٧٥).

لە (قسەی دوایی و تەواویم)دا جیاووک نووسیویە:هەر چەندەش «هەروەکو لە پێشڕەوەکەم دووروودرێژ بە هەموو ئاشکارییەک بەیانم کردبوو کە ئەمە شتێک، نووسراوێکی زۆر بە بەهاو گەورە و بە سوود و گرانی نییە، بەڵام چونکە بە زمانی خۆییمان نووسراوە، تەماشای کەمییەتی و دڵ تەنگی ناکرێ و بە ئاستاری خۆشی ئەپۆشرێ و بە خزمەتی مورانەم دەبەخشرێ و ئومێد و هیوام وایە ئەگەر شایستەی سوپاس و ستایش نەبم هیچ نەبێ جونیشم پێ نادرێ، وا نییە؟» (٧٦).

ئەوە هەر خۆی هەڵسەنگاندنی ئەو کارەی خۆیەتی، بە بڕوای ئێمەش ئەم کتێبە لەو کتێبانەیە کە بە سەرەتای

کوردی نووسین دادەنرێت، بۆیە بایەخی لەوەدایە کە لەو سەردەمەدا بە زمانی کوردی نووسراوە و با لەنگی و ناتەواویشی تێدابێ، خۆ کوردییە(٧٧).

سەبارەت بەو چاپکراوەی جیاووک، پسپۆڕانی ئەم بوارە قسەی خۆیان لە بارەیەوە کردووە و هەڵیان سەنگاندووە، بە تایبەتیش کە باس دێتە سەر پەندی پێشینان و کۆکردنەوەی، باسی (هەزار بێژوپەند)ی مەعروف جیاووک، کراوە(٧٨).

هەر لە بواری بایەخدانی بەزمانی کوردی، وەک خۆی نووسیویە دوو نووسراوی دیکەی بۆ باسی (ئەلف و بای کوردی) و (دەستووری «قواعدی» زمانی کوردی) تەرخان کردووە، بەڵام چاپ نەکراون، ئەمە جگە لە (٥) دەستنووسی دیکەی بە کوردی، کە لە شوێنی خۆی باسیان دەکرێت.

جەلیلێ جەلیل (دوکتۆر) مێژوونووسی کورد، مەعروف جیاووکی لە ڕێی هەزار بێژوپەندەوە ناسیوە(٧٩) نووسەرێک نووسیویە بۆ ئاگاداربوون لە ڕابردووی کورد لە پەند و قسەی نەستەق لە هەموو بوارەکانی ژیان دەبێ سەر بەکتێبی (هەزار بێژ و پەند)ی مەعروف جیاووکدا بکەیت(٨٠). د. عزەدین مستەفا ڕەسووڵ-یش دەنووسێت: «دوا بەدوای ئەو [مەبەست ئیسماعیل حەقی شاوەیسە]، مەعروف جیاووک لە ساڵی ١٩٣٨دا، بەناوی (هەزار بێژ و پەند) هەزار پەندی پێشینانی کوردی لەسەر پەیڕەوی تیپی هجا [هیجا] کۆکردۆتەوە و لە چاپ داون، دیارە هەمووی پەندی کوردی نین». (٨١) عەلائەدین سەجادی-ش کە دێتە سەر باسی پەندی پێشینانی کوردی، ئاماژە بەوە دەکات کە کتێبی (هەزار بێژ و پەند)، دووەم کتێبی چاپکراوی پەندی پێشینانە(٨٢).

د. شوکریە ڕەسووڵ-ی پسپۆڕی بواری فۆلکلۆر و پەندی پێشینان، چەند جارێک لەو کارەی جیاووک دواوە و بەو پێیەی کە پەندەکان سادە و ساکارن و پەندن، یان قسەی نەستەقن و بەشێکی زۆریشی لە زمانەکانی ڕۆژهەلاتی و ڕۆژئاوایی کراون بە کوردی و پەندی کوردی زۆر کەم تێدان، بۆیە د. شوکریە هۆی سەرنەکەوتنی جیاووک بە بەراورد لەگەڵ کارەکەی شاوەیس کە پێنج ساڵ بەر لەو دەرچووە، بۆ ئەوە بردۆتەوە، کە «جیاووک زیاتر پیاوی سیاسەت بووە تا پیاوی کولتوور و لە ناوچەیەکیشدا پێگەیشتووە شان بە شانی هەستی بە تینی کوردایەتی فێری زمان و کولتووری گەلەکەی نەبووە، لە سەردەمێکی تایبەتیدا مەودای سیاسەتی کەم بۆتەوە و نەیشی ویستووە خەریکی شتێ بێ کە خزمەتی گەلەکەی تێدا نەبێ، بۆیە خۆی بە ئامادەکردن و لە چاپدانی ئەم کتێبەوە خەریک کردووە کە هێشتا و تا سەردەمێکی درەنگیش ڕۆڵی خۆی لە ژیانی ڕۆشنبیری گەلی کوردا ون ناکا، لەگەڵ هەموو ئەوەشدا ئەبێ ئەوە لە یاد نەکەین کە ئەم کارەی مامۆستا جیاووک دووەمین کاری لە چەشنی خۆیەتی لە کوردستانی عیراقدا بەر لەو جگە لە مامۆستا شاوەیس کەس دەستی بۆ کاری وا نەبردووە، بۆیە ئەبێ لە مەیدانی کاری فۆلکلۆری کوردیدا جێگەیەکی تایبەتی بۆ تەرخان بکەین. ڕۆشنبیرانی کوردیش کە خەریکی فۆلکلۆر بوون ئەم کتێبەیان هەڵسەنگاندووە، مامۆستا عەلائەدین سەجادی، د. عیزەدین مستەفا ڕەسووڵ، د. ئۆردخانێ جەلیل د. جەلیلێ جەلیل، پاش کتێبەکەی مامۆستا شاوەیس بە سەرچاوەی دووەمیان داناوە بۆ کۆکردنەوەی پەندی پێشینانی کوردی(٨٣).

غەفووری میرزا کەریم نامیلکەی (هەزار بێژ و پەندی)ی مەعروف جیاووکی بەرز نرخاندووە کە بەر لە ٣٠ ساڵ (١٩٨٥) ئەو پەندانەی کۆکردوونەتەوە کە ئەرکێکی نیشتمانی و خزمەتێکە لە بیر ناکرێ(٨٤).

کەواتە هەر کێ خەریکی فۆلکلۆر و کۆکردنەوەی پەند و قسەی نەستەقە، یان لێیان بکۆڵێتەوە و لێیان بدوێت دەبێ ناوی مەعروف جیاووکیش لەبیر نەکات(٨٥).

هەر لە بواری ڕووناکبیریدا، عەلائەدین سەجادی نووسیویە: «لەگەڵ شاعیریشدا بەشی سیاسەتی زۆرتر بووە»(٨٦). هەرچەندە لە دەستنووسەکانی باسی شیعری تێدا نییە، لە دانراوەکانیشی بە کوردی هەر ئەو دوو دێرەیە کە لەسەر وێنەیەکەیەتی و مێژووی ٢٧/نیسانی/١٩٣٤ بەسەرەوەیە:

وێنەی مەلوولم بەر گوزارمە تەرجومانی ڕازم ئەبێ
نیشانەی پارانەوەی ڕابوون و بەرزیتانە

پەراوێزەکان:

بڕوانە: دیوانی بێخود، کۆکردنەوەی: محەمەدی مەلا کەریم، چاپخانەی سلمان الأعظمي، بەغدا، ١٩٧٠، ل١٣٣-١٣٤؛ مستەفا نەریمان، یانەی سەرکەوتنی کوردان...، ل١٣-١٥.

١- «کەرکوک»، (ڕۆژنامە)، کەرکوک، ژ(٣١٠)، ٨ی تەمووزی ١٩٣٠؛ دیوانی ئەحمەد موختار جاف، ئامادەکردن و بەراورد کردن و لێکدانەوە و پێشەکی بۆ نووسینی: پرۆفیسۆر دکتۆر عیزەدین مستەفا ڕەسووڵ، بەکۆششی ئەفراسیاب ئەحمەد موختار جاف لە چاپ دراوە، چاپخانەی (الأديب)، بەغدا، ١٩٨٦، ل٩٧.

٢- بۆ تەواوی شیعرەکە بڕوانە: دیوانی شێخ نووری شێخ ساڵح، بەشی یەکەم، بەرگی دووەم، ئازاد عەبدولواحید کۆی کردووەتەوە و ساغی کردووەتەوە و لەسەری نووسیوە، چاپخانەی الجاحظ، بەغدا، ١٩٨٩، ل١١٣-١١٦؛ «ژین»، ژ٢٤٦، ١٩ی حوزەیرانی ١٩٣٠.

٣- بۆ تەواوی شیعرەکە بڕوانە: باریبوو، ل٩١.

٤- بۆ تەواوی شیعرەکە بڕوانە: دیوانی ئەسیری، س.پ، ل٢١٠.

٥- هـ.س، ل٩١.

٦- بۆ تەواوی شیعرەکە بڕوانە: باریبوو، ل٩٥-٩٦.

٧- تۆفیق وەهبی، الآثار الكاملة إعداد: ڕەفیق صالح و صديق صالح، مطبعة شڤان، السليمانية، ٢٠٠٦، ص٣٤٥؛ هیمدادی حوسێن، س.پ، ل٢٨-٢٩.

٨- سەرجەم بەرهەمەکانی شاکر فەتاح،.. ل١١١، ١١٣، ١١٤.

٩- یادی پیرەمێرد، لەسەر حسابی یانەی سەرکەوتن و لەژێر چاودێری عەلائەدین سەجادی لە چاپ دراوە، چاپخانەی مەعارف، بەغدا، ١٩٥١. نووسەرانیش بەرهەمی خۆیان بۆ بردوون بە مەبەستی چاپکردنیان، ئەوەتا مستەفا نەریمان لە ساڵی ١٩٩٢ هەندێ لە (مەتروکاتی) مەعروف جیاووکی دەست کەوتووە کە لەنێویاندا چەند هەڵبەست و چیرۆکێکی محەمەد تۆفیق وردی بووە، وردی لە ساڵی ١٩٤٥ نووسیویەتی و داویەتییە یانە بۆی چاپ بکەن، بەڵام چاپ نەکراوە. بڕوانە: مستەفا نەریمان، دۆزینەوەی چەند نووسینێکی وردی، «بەیان»، ژ(١٦٨)، ١٩٩٢، ل٢٨.

١٠- دیدار لەگەڵ موکەڕەم تاڵەبانی لە ڕۆژی ١٠ی مارتی ٢٠٠٦.

11- Natinonal Archives Foreign Office, 181/1044, Top secret, The Iraqi Communist Party, Supplemrntary Paper, The Kurdish Democratic Party or Rezfari kued, Ibrahim Ahmed, P.1.

١٢- دلاوەرێ زەنگی، بەشداران و ئابۆنەکانی گۆڤاری (هاوار)، «ڕۆژنامەڤانی»، ژ٥، ساڵی (٢)، ٢٠٠١، ل٣٢٨-٣٣٨.

١٣- د. کەمال مەزهەر، ئەحمەد، چەند لاپەڕەیەک لە مێژووی گەلی کورد، ،ب٢، ل٣٥٣-٣٥٤.

١٤- مستەفا نەریمان، یانەی سەرکەوتنی کوردان...، ل٥٥-٥٧. لە ڕۆژانی بەستنی ئاهەنگی ڕێزلێنانی مێژوونووس و وەرگێڕی کوردی میسری محەمەد عەلی عەونی، کە لە ڕۆژانی ١-٦/١١/٢٠٠٧ لە هەولێری پایتەختی هەرێمی کوردستان لەلایەن وەزارەتی ڕۆشنبیری و بە چاودێری مەسعوود بارزانی بەڕێوەچوو، چاومان بەدوریە عەونی و نەجمەدین عەونی کچ و برای محەمەد عەلی عەونی کەوت و داوامان لێ کردن کە ئەگەر هەر زانیاری و نامە و شتێکی پەیوەست بە مەعروف جیاووکیان لایە ئاگادارمان بکەنەوە، هەرچەندە بەڵێنیان دا، بەڵام تا هەنووکە هیچ دیار نییە.

١٥- بۆ زانیاری پتر بڕوانە: «ژیان»، ژ٤٣٣، ٣ی ئاداری ١٩٣٥؛ ئومێد ئاشنا، پیرەمێرد و پێداچوونەوەیەکی نوێ بە ژیان و بەرهەمەکانی، بەرگی یەکەم، هەولێر، ٢٠٠١، ل٨٢-٨٣.

١٦- د. ئیسماعیل شوکر، ڕۆڵی ڕامیاری و ڕۆژنامەنووسی..، ل٣٦.

١٧- بۆ زانیاری پتر بڕوانە: «ژین»، ژ٧٨، ٣ی ئاداری ١٩٤٥؛ عەلائەدین سەجادی، جەژنی نەورۆز، «گەلاوێژ» (گۆڤار)، بەغدا، (٤)، ساڵی (٦)، نیسانی ١٩٤٥، ل٤٢-٤٧. جێی گوتنە تا نەورۆزی ساڵی ١٩٤٧، واتە سێ ساڵ، بە ئاشکراو بێ بەربەست و بە ئاگاداری حکومەت لە بەغدا و شارەکانی دیکەی کوردستان بە هەولێریشەوە ئاهەنگ گێڕدراوە. بۆ زانیاری پتر بڕوانە: «گەلاوێژ»، ژ٤، س(٨) نیسانی، ١٩٤٧، ل٤٤.

١٨- مستەفا نەریمان، چەند بیرەوەرییەک لە نەورۆزی گەرمیانەوە، «ڕەنگین»، ژ٥٣، ١٩٩٤، ل٤٢.

١٩- نامەی نەژاد بەرزنجی لە ١٨/٦/٢٠٠٦.

٢٠- جەمال نەبەز، کۆ بەرهەم، ژ٧، زنجیرە وتار و وتوێژ لەگەڵ دەزگەی ڕاگەیاندنی گشتی، ژ٢، ل٤٠٠.

٢١- د. ئیسماعیل شوکر، ڕۆڵی ڕامیاری و ڕۆژنامەنووسی..،

ل٣٦ جێی ئاماژە پێکردنە د. ئیسماعیل ئەو نەورۆزەی ساڵی ١٩٥٤ بە یەکەم نەورۆزی بە ئاشکرا و بە ڕەسمی لە هەموو کوردستان یادی کرابێتەوە، داناوە، ئەوەشی بۆ هەبوونی ئەو ڕەوشە نیمچە دیموکراتییەی سەردەمی وەزارەتی د. محەمەد فازڵ جەمالی- لە ١٧ی ئەیلوولی ١٩٥٣ هاتۆتە سەرکار- گەڕاندۆتەوە. بڕوانە: د. ئیسماعیل شوکر ڕەسوول، ڕۆڵی ڕامیاری و ڕۆژنامەنووسی..، ل٣٦، بەڵام هەر ناوبراو لە نامەی دکتۆراکەیدا دەڵێت «یەکەمین ئاهەنگی جەژنی نەورۆزی نەتەوەیی لە شاری هەولێر بەشێوەیەکی ئاشکرا لە ساڵی ١٩٤٧ بەڕێوەچووە..». بۆ زانیاری پتر بڕوانە: د. اسماعيل شوكر رسول، اربيل، دراسة تأريخية..، ص٢٨٨.

٢٢- بۆ زانیاری پتر بڕوانە: باربوو، یادگاری یانەی سەرکەوتن، ١٩٤٣- ١٩٤٤.

٢٣- بۆ زانیاری پتر سەبارەت بە دامەزراندنی دارکەر و هیوا بڕوانە: د. مكرم الطالباني، حزب هيوا، م. س، ص٩٢، ٥٦؛ د. موکەرەم تاڵەبانی، کۆمەڵەی دارکەر و پارتی هیوا چۆن دامەزران، «ڕەنگین»، ژ(٥٢). ١٩٩٣، ل٣١-٣٢؛ عبدالستار طاهر شريف، م.س، ص٩٤-١٠٩؛ مختارات من مذكرات صالح الحيدري، ط٢، مطبعة رنج السليمانية، ٢٠٠٤، ص٢١-٢٨؛ فيصل الدباغ، اضواء على كتاب: الجمعيات والمنظمات والاحزاب الكردية في نصف قرن ١٩٠٨-١٩٥٨، دراسة نقدية، ط١، ١٩٩٧، ص٦٧-٨٣.

٢٤- مستەفا نەریمان، یانەی سەرکەوتنی کوردان..، ل٣١.

٢٥- مستەفا نەریمان، یانەی سەرکەوتنی کوردان..، ل٣١-٣٣؛ بیرەوەرییەکانی ژیانم، ل٦٧-٦٨؛ دیدار لەگەڵ موکەڕەم تاڵەبانی لە ڕۆژانی ١٠ مارتی ٢٠٠٦ جێی ئاماژەیە موکەڕەم تاڵەبانی دەڵێت: من ناوم لە هەردوو لیستەکەدا بوو، دوای ئەوەی جیاووک خۆی بووراندۆتەوە، هەڵبژاردن دواخراوە و بۆ بەیانیش، لە ڕۆژنامەکانی نووسیوە کە ساختە لە هەڵبژاردنەکە کراوە، بۆیە هەڵبژاردن بۆ کاتێکی دیکە دواخراوە، لەکاتی دیاریکراودا دوو پۆلیس لەبەر دەرگای یانە دانراون و قوتابییەکان گیراون.

٢٦- «ژین»، ژ٧٨٢، ١٩ نیسان ١٩٤٥.

٢٧- الحوادث: ڕۆژنامەیەکی سیاسی ڕۆژانە بووە، خاوەنی: عادل عەونی و سەرنووسەری: مەحموود ئەلعانی و یەعقووب عەبدولعەزیز بووە. لە ١ی ئەیلوولی ١٩٤١ دەرچووە و لە ١٧ی کانوونی یەکەمی ١٩٥٤ مۆڵەتەکەی هەڵوەشاوەتەوە و پاشان دەرچووەتەوە. بڕوانە: زاهده ابراهيم، م. س، ص٩٥.

٢٨- کۆمەڵە، یان جەمعیەتی زانستی کوردان لە ساڵی ١٩٢٦ لە سلێمانی لەلایەن ڕووناکبیرانی ئەو شارە دامەزراوە، بە ئامانجی بڵاوکردنەوەی زانستی و زانیاری و ڕۆشنبیری لە کوردستان. بۆ زانیاری پتر بڕوانە: ئاکۆ عەبدولکەریم شوان شاری سلێمانی ١٩١٨-١٩٣٢، سلێمانی ٢٠٠٢، ل٢٢٠.

٢٩- «ژین»، ٨٣٤، ٧ ئاغستوس ١٩٤٥.

٣٠- مەسعوود محەمەد، س.پ، ل٢٦٠، ٢٨٠-٢٨٣.

٣١- مەسعوود محەمەد، س.پ، ل٢٨٣.

٣٢- هـ.س، ل٢٨١.

٣٣- قەڵای دمدم: دەکەوێتە نزیک شاری ورمێ لە ڕۆژهەڵاتی کوردستان و ئەمیرخانی برادۆست مەزنی برادۆستەکان لە ڕۆژگاری شا عەباس، قەڵاکەی ئاوا کردۆتەوە، میرێکی لێهاتووە و ئازا و کارگێڕێکی زیرەک بووە، بۆیە شا عەباس لە کانوونی یەکەمی ١٦٠٨ز پەلاماری داو زۆر درندانە کەوتنە ویزەی قەڵاکە و بەرگریکەرانی و کوردە برادۆستەکان بەرگرییەکی بێ وێنەیان کرد، تا ئەوەی بۆتە داستانی ئازایەتی و چۆتە نێو ئەدەبی فۆلکلۆری کوردی و ئەدەبی نووسراو و نووسەران و چیرۆکنووسان کردوویانەتە چیرۆکی هونەری. بۆ زانیاری پتر بڕوانە: د. کەمال مەزهەر ئەحمەد خەباتی ڕزگاریخوازی کورد و ئازەر لە ئێران، وەرگێڕانی لە عەرەبییەوە: ئازاد عوبێد ساڵح، دەزگای چاپ و بڵاوکردنەوەی ئاراس ژمارە (٢٤٩)چ١، هەولێر، ٢٠٠٤، ل١٥-١٦.

٣٤- دیان بیان فۆ: شەڕێکی گەورە بوو لەنێوان سوپای فەڕەنسا و ڤێتنامییە کۆمۆنیستەکان لە ساڵی ١٩٥٤، تێیدا هێزەکانی فەڕەنسا شکستیان خوارد و ناچار بوون مل بۆ شەڕ وەستان بدەن: الموسوعة العربية الميسرة المجلد الثاني، ص١٣٤٢.

٣٥- وا دیارە مەسعوود محەمەد ئاگای لەوە نەبووە کە جیاووک لە (٧ی ئابی ١٩٤٤ تاکو ٣ی نیسانی ١٩٤٦) موتەسەڕیفی سلێمانی بووە. هەروەها بڕوانە: معروف جياووك، مأساة بارزان المظلومة، ص٧٧-١٧٩، (كيف جرى تعييني متصرفا للسليمانية؟).

٣٦- مەسعوود محەمەد، س.پ، ل٢٨٢.

٣٧- دیدار لەگەڵ فوئاد عارف لە ڕۆژی ١٠ی مارتی ٢٠٠٦؛ دیدار لەگەڵ موکەڕەم تاڵەبانی لە ڕۆژی ٩ی مارتی ٢٠٠٦.

٣٨- دیدار لەگەڵ کەریم ئەحمەد لە ڕۆژی ١١ی حوزەیرانی ٢٠٠٦.

٣٩- دیدار لەگەڵ موکەڕەم تاڵەبانی لە ڕۆژی ٩ی مارتی ٢٠٠٦.

٤٠- مذكرات علي كمال عبدالرحمن، بغداد، ٢٠٠١.

٤١- عەلائەدین سەجادی، شۆرشەکانی کورد...، ل٢١٤.

٤٢- هـ.س.

٤٣- هـ.س، ل٢١٤-٢١٥.

٤٤- فوئاد: ناوی نهێنی (محەمەد شەریف عوسمان ١٩٢٥-١٩٧٦- مەلا شەریف ڕەنگەڕێژانی)یە.

- فوئاد، مللەتی کورد و کۆمەڵی شیوعی عیراق، «ئازادی»، ژ٣، حوزەیران ١٩٤٥، لە (د. ئیسماعیل شوکر ڕەسووڵ، اربیل دراسة تاریخیة...، ص٢٥٤، ملحق رقم (١١)، وەرگیراوە.

٤٥- رسالة حافظ القاضي الى الدكتور عبدالفتاح علي بوتاني في ٢٧/تشرين الثاني/ ٢٠٠٠. (ئەم نامەیە لە بارەی یانەی سەرکەوتنە و لای د. عەبدولفەتاح بۆتانی-یە).

٤٦- مستەفا نەریمان، یانەی سەرکەوتنی کوردان..، ل٩٠.

٤٧- دارالکتب والوثائق/و/٢١٤، نادي الارتقاء الكردي المعنون الى وزارة الداخلية/ الموضوع/ نادي الارتقاء الكردي، العدد ٦ والمؤرخ في ٨/١/١٩٥٥، ص٢٢٤.

٤٨- مستەفا نەریمان، یانەی سەرکەوتنی کوردان...، ل٩٠-١٢٧؛ دارالکتب والوثائق، و/١٤٩ نادي الارتقاء الكردي، العدد ٣ والمؤرخ في ١٨/١/١٩٥٩، ص٢٢٤.

٤٩- بۆ زانیاری پتر لەو بارەیەوە بڕوانە: مستەفا نەریمان، یانەی سەرکەوتنی کوردان..، ل٩٠س- ١٢٧. لەبەر ئەوەی ئیدی مەعروف جیاووک ڕۆڵی لە یانەکەدا نامێنێ بەخێرایی وێستگە سەرەکییەکانی ماوەی دوای جیاووک-مان بەسەرکردۆتەوە.

٥٠- كتاب وزارة الداخلية/ مديرية الداخلية العامة/ شعبة الجمعيات المرقم م.ح/ ١١٢٥، التاريخ ٢/٧/١٩٦٤ المعنون الى/ أمانة العاصمة/ الموضوع/ عنوان نادى الارتقاء الكردي.

٥١- بويد شيفر، القومية، ترجمة د. جعفر خصباك و عدنان الحميدي، تقديم: د. محمد بديع شريف، مؤسسة فرانكلين للطباعة والنشر، بغداد، نيويورك ١٩٦٦، ص٢٤.

٥٢- كرد تعاون و ترەقى جمعيتى لە ٢٥ی ئەیلوولی ساڵی ١٩٠٨ دامەزراوە، هەروەک پێشتریش ئاماژەی پێ کراوە ڕۆژنامەی (کورد تەعاون و تەرەقی)، (٢٥ی کانوونی یەکەم) نەک لە ٢٩ی تشرینی دووەمی ساڵی ١٩٠٨ دەرکردووە؛ د. جەلیلێ جەلیل، هەندێ سیمای ژیانی کۆمەڵایەتی و سیاسی و کولتووریی کورد لەکۆتایی سەدەی نۆزدەم و سەرەتای سەدەی بیستەمدا، ئەنوەر قادر محەمەد لە ڕووسییەوە کردوویەتی بە کوردی، چ٢، چاپخانەی کارۆ، سلێمانی ٢٠٠٦، ل٦٩- ٧٠. سەبارەت بە ڕۆژی دەرچوونی (کرد تعاون و ترەقی غزتەسی)، ڕاستییەکەی لە ١١ی زیلقەعدەی ١٣٢٦ هیجری، ٢٢ چریا پاشین ١٣٢٤ ڕۆمی کە بە مێژووی زایینی دەکاتە ٥ی کانوونی یەکەمی ١٩٠٨، چونکە مانگی ڕۆمی و زایینی، سێزدە ڕۆژیان جیاوازی هەیە. بڕوانە: محەمەد بۆز ئارسلان، پێشکێشی لەسەر کورد تەعاون تەرەقی غزەتەسی کوڤار کوردی- ترکی، ڤەگوهاستن ژ تیپێ لاتینی: ڕێبەری بەهدینا (عەبدوڵڵا زەنگەنە)، «ڕۆژنامەڤانی»، ژ٩، هاوینی ٢٠٠٢، ل٧٣.

٥٣- جەلیلێ جەلیل، هەندێ سیمای ژیانی کۆمەڵایەتی و سیاسی و کولتووری کورد، ل٧٢-٧٣.

٥٤- میرلیوا ئەمین پاشای ڕەواندزی (١٨٦٥- ١٩٤٣) نوێنەر بوو لە پەرلەمانی عیراق ساڵی ١٩٣٥. بڕوانە: میر بەسری، س. پ، ل٧٥-٧٦. دارە ئەوە لەگەڵ ئەمین حەسەن ڕەواندزی (١٨٩٨-١٩٥٥) نیشتمانپەروەر و ڕۆژنامەنووس جیایە. بڕوانە: عەبدوڵڵا زەنگەنە، ژیانەوە و شوێنی لە ...، ل٤٨-٤٩.

٥٥- جیاووک الكردي، القضية الكردية، ط٢، بغداد، ص١٣-١٦.

٥٦- م.ن، ص١٧.

٥٧- م.ن، ص١٧-١٨.

٥٨- مەبەست لیژنەی کۆمەڵەی گەلانە کە لە سێ کەس پێکهاتبوو، بەسەرۆکایەتی پۆل تیلیکی سەرۆک وەزیرانی پێشووی مەجەر بە مەبەستی کۆکردنەوەی زانیاری لە بارەی ویلایەتی مووسڵ تورکیا داوای دەکردەوە. بۆ زانیاری پتر بڕوانە: د. سروه أسعد، م.س، ص٣٢-٣٣.

٥٩- م. ن، ص٤٣.

٦٠- م.ن، ص٤٩- ٥٠ ئەوە ئاماژەیە بە کتێبی (شوق المستهام في معرفة رموز الأقلام)ی ئەحمەد کوڕی ئەبوبەکر کە لە سەردەمی عەبدولمەلیک کوڕی مەروانی ئەمەوی لە ساڵی ٢٤١ی کۆچی دایناوە. لەم کتێبەدا شێوەی نووسین و ڕێنووسی تایبەتی کوردی تێدایە، کە لە سەردەمانی پێشوو کورد بەکاری هێناوە و لە هیچ زمانێکی دیکە نەدیتراون. بۆ زانیاری پتر بڕوانە: تماشای آثارەکە و بزانە کورد لەپێش طوفاندا (چلون بون)، «زاری کرمانجی»، ژ(١٨)، ساڵ سێیەم، ٢٧/اذار/١٩٢٩، ل٢-٣.

٦١- جیاووک الكردي، القضية الكردية، ط٢، ص٧٨-٨٣.

٦٢- باربوو، ل٣٨.

٦٣- پەرک- پرک: بە مانای (املاء)ی عەرەبی بەکارهێناوە. بڕوانە: نامیلکەی پەرگی (املای) کوردی، چاپخانەی نەجاح، بەغدا، ١٩٣٠، ل٤٥. بە زۆری لەسەرچاوەکان بە (بەرگی ئاماژەی پێکراوە، بەڵام ڕاستییەکەی (پەرک- پرک) و ناوەکە ئاوا

تەواوە (پەرگی- املا-ی کوردی) جیاووک بە (املاء) مانای لێداوەتەوە، هەروەک دیاریشە (املا)ی عەرەبی بەرانبەر لەناو کەوانەدا داناوە. دکتۆر ئیسماعیل شوکور ناوی ئەو کتێبەی بە (ئەلف و بێ کوردی) بردووە. بڕوانە: د. ئیسماعیل شوکور ڕەسووڵ، ڕۆڵی ڕامیاری و ڕۆژنامەنووسی...، ل٣٧.

٦٤- مەعروف جیاووک، پەرگی (املاء)ی کوردی.

٦٥- هـ. س، ل٢. (دەستکاری ڕێنووسەکەی کراوە تا بە ئاسانی بخوێنرێتەوە).

٦٦- مستەفا نەریمان، کتێبخانەی کوردی، چاپخانەی کەرکووک، کەرکووک، ١٩٦٠، ل٩.

٦٧- ئەورەحمانی حاجی مارف، نووسینی کوردی بە ئەلفوبێی عەرەبی، چاپخانەی عەلاء، بەغدا ١٩٨٦، ل٤٧.

٦٨- مەعروف جیاووک، پەرگی (املای) کوردی، ل١٠.

٦٩- مارف خەزنەدار، مێژووی ئەدەبی کوردی، بەرگی یەکەم، دەزگای ئاراس، هەولێر، ٢٠٠١، ل٤٢.

٧٠- بۆ زانیاری پتر بڕوانە: م. ن، ص٤٥٧- ٤٧٤.

٧١- ابن خلدون (ساطع الحصری)، م.س.ص ٤٧١.

٧٢- فاکسی د. جەمال نەبەز، لە ١٤ی ئابی ٢٠٠٦.

٧٣- احمد جمال جیاووک، صفحات مجهولة من حياة معروف جیاووک، (خەبات)، العدد ٧٠٢، ٢٤/ تشرين الثاني/١٩٩٩. کۆپی نامەکە هەر لەو ژمارەیەی (خەبات)دا بڵاوبۆتەوە.

٧٤- مەعروف جیاووک، هزار بی ژو پەند، ل٣-٤، بۆ ئاگاداریش دەقەکە بە ڕێنووسی ئێستایە، بۆ ئەوەیە بە ئاسانی بخوێنرێتەوە، بەڵام د. ئیسماعیل شوکر ناوی ئەو کتێبەشی بە (هەزار و یەک پەند و بێژە) تۆمار کردووە. د. ئیسماعیل شوکر ڕەسووڵ، ڕۆڵی ڕامیاری، ڕۆژنامەنووسی..، ل٣٧.

٧٥- معروف جیاووک، هزار بی ژو پەند، ل٤.

٧٦- هـ.س، ل٨٧.

٧٧- ئەوەتا شاعیری گەورەی کوردی (نالی ١٨٠٠-١٨٧٣)یش بەر لە سەدەیەک پتر دەڵێت:

طەبعی شەککەرباری من، کوردی ئەگەر ئینشا دەکا،
ئیمتیحانی خۆیە مەقصوودی لە (عمدا) وا دەکا
یا لە مەیدانی فەصاحەتدا بە میثلی شەهـ سەوار
بێ تەئەممول بەو هەمموو نەوعە زوبانی رادەکا
کەس بە ئەلفاظم نەڵێ خۆ کوردییە خۆ کردییە
هەرکەسێ نادان نەبێ خۆی طالیبی مەعنا دەکا

بۆ تەواوی شیعرەکە بڕوانە: دیوانی نالی، لێکۆڵینەوە و لێکدانەوەی مەلا عەبدولکەریمی مودەڕیس و فاتح عەبدولکەریم، محەمەدی مەلا کەریم پێداچووەتەوە، چاپخانەی کۆڕی زانیاری کورد، بەغدا، ١٩٧٦، ل١٠٦-١٠٧.

٧٨- خورشید ڕەشید، پەندی پێشینانی کوردی، «ڕۆشنبیری نوێ»، ژ٨٢، ئەیلوول و تشرینی یەکەمی ١٩٨٠، ل٢٠-٢٤.

٧٩- دیدار لەگەڵ د. جەلیلێ جەلیل، هەولێر لە ڕۆژی ٨-٩/ کانوونی یەکەمی/ ٢٠٠٥.

٨٠- مصطفى شێخ نعمة الله، جغرافية كردستان العراقي، (دەستنووس)، (رسالة التخرج- محفوظة)، ١٩٤١-١٩٤٢، ل٦٢. لە کتێبخانەی ناوەندی زانکۆی سەلاحەدین- هەولێر پارێزراوە.

٨١- د. عیزەدین مستەفا ڕەسووڵ، لێکۆڵینەوە لە ئەدەبی فۆلکلۆری کوردی، دارالجاحظ، بەغدا، ١٩٧٠، ل٧٧.

٨٢- عەلائەدین سەجادی، مێژووی ئەدەبی کوردی، چ٢س، ل١٢٨.

٨٣- شوکریە ڕەسووڵ، مێژووی کۆکردنەوە و لێکۆڵینەوەی پەندی کوردی، «گۆڤاری کۆڕی زانیاری کورد» (گۆڤار)، بەغدا، بەرگی چوارەم، ١٩٧٦، ل١٧٣-١٧٤. ١٨٠-١٨١؛ پەندی پێشینان و قسەی نەستەقی کوردی، د. شوکریە ڕەسووڵ و جەلالی تەقی لە زمانی ڕووسییەوە کردوویانە بە کوردی، چاپخانەی الاديب البغدادية، المحدوده، بەغدا، ١٩٨٤، ل٢٧-٣١.

٨٤- غەفووری میرزا کەریم، نامیلکەی هەزار بێژ و پەند، «بەیان»، ژ(١٠٦)، نیسانی ١٩٨٥، ل١٥.

٨٥- عەلی مەعرووف شارەزووری، پەندی پێشینان، چاپخانەی الحوادث، بەغدا، ١٩٨١، ل٦؛ ئەحمەد باوەڕ، گفتوگۆیەک لەگەڵ نووسەری کۆچکردوو عەلی شارەزووریدا، «کەلەپووری کورد» (گۆڤار)، سلێمانی، ژ (١٥)، زستانی ٢٠٠٠، ل١٢٧.

٨٦- عەلائەدین سەجادی، مێژووی ئەدەبی کوردی، چاپی دووەم، ل٥٩٨.